

SIYOSIY KOMMUNIKATSIYADA LISONIY VA NOLISONIY MANIPULYATSIYANI TADQIQ ETISHNING KOGNITIV-PRAGMATIK HAMDA TANQIDIY DISKURS TAHLILI

Muminova Adolat Safarovna

Termiz shahar 26-maktab maslahatchisi

Annotatsiya

Ushbu tezisdagi siyosiy kommunikatsiyada lisoniy va nolisoniy manipulyatsiyani tadqiq etishning kognitiv-pragmatik hamda tanqidiy diskurs tahlili (CDA) metodologik asoslari tizimli yoritiladi. Tezisdagi ochiq persuaziya va yashirin manipulyativ ta'sir chegaralari, siyosiy diskursda hokimiyat asimmetriyasini mustahkamlash vositalari hamda lisoniy va multimodal semiotik belgilarning o'zaro integratsiyasi ochib beriladi. Kognitiv xaritalash, konseptual metaforalar, ramkalash, sintaktik agentlikni yashirish hamda nolisoniy signallarning jamoatchilik ongini boshqarishdagi roli ilmiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *siyosiy kommunikatsiya, lisoniy manipulyatsiya, nolisoniy manipulyatsiya, kognitiv pragmatika, tanqidiy diskurs tahlili, multimodal semiotika, hokimiyat asimmetriyasi, mafkuraviy kvadrat.*

THE COGNITIVE-PRAGMATIC AND CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS METHODOLOGY OF LINGUISTIC AND NON-LINGUISTIC MANIPULATION IN POLITICAL COMMUNICATION

Muminova Adolat Safarovna

Adviser of city school No. 26 Termez

Annotation

This article investigates the theoretical and methodological foundations of analyzing linguistic and non-linguistic manipulation in political communication through the integrated frameworks of cognitive pragmatics and Critical Discourse Analysis (CDA). The study elaborates on the conceptual demarcation between transparent persuasion and covert manipulation within modern political discourse. It systematically categorizes lexical-semantic, rhetorical, syntactic, and multimodal semiotic devices employed to guide public perception, conceal ideological agendas, and reinforce institutional dominance.

Keywords: *political communication, linguistic manipulation, non-linguistic manipulation, cognitive pragmatics, critical discourse analysis, multimodal semiotics, power asymmetry, ideological square.*

КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ И КРИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ ИЗУЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И НЕЛИНГВИСТИЧЕСКИХ МАНИПУЛЯЦИЙ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ

Муминова Адолат Сафаровна

Адвайзер городской школы №26 Термеза

Аннотация

В данной статье исследуются методологические основы когнитивно-прагматического и критического дискурс-анализа (CDA) языковой и неязыковой манипуляции в политической коммуникации. В исследовании определяются концептуальные границы между рациональным убеждением и скрытой манипуляцией, а также систематизируются лексико-семантические, риторические, синтаксические и мультимодальные механизмы воздействия. Анализируется роль концептуальных метафор, фрейминга, синтаксической деагентивизации и кинесических средств в управлении общественным мнением.

Ключевые слова: *политическая коммуникация, языковая манипуляция, неязыковая манипуляция, когнитивная прагматика, критический дискурс-анализ, мультимодальная семиотика, властная асимметрия, идеологический квадрат.*

Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikda siyosiy kommunikatsiya shunchaki axborot almashish vositasi emas, balki sotsial voqelikni shakllantirish, hokimiyatni legitimlashtirish va jamoatchilik ongini yo'naltirishning markaziy maydoni sifatida e'tirof etilmoqda. Siyosiy maydonda kechadigan muloqot o'z mohiyatiga ko'ra doimo intensional, pragmatik va maqsadli xarakter kasb etib, unda turli ta'sir o'tkazish strategiyalari faol qo'llaniladi. Tilshunoslik va siyosiy falsafa kesishmasida olib borilayotgan izlanishlar siyosiy matnlar zahirida yotgan yashirin maqsadlarni fosh etish zaruratini kun tartibiga qo'ymoqda. Jamiyat taraqqiyoti va ommaviy axborot vositalarining globallasuvi sharoitida lisoniy vositalar yordamida ommaviy xulq-atvorni modellashtirish ko'lami misli ko'rilmagan darajada kengaydi. Shu munosabat bilan siyosiy kommunikatsiyada ta'sir ko'rsatish usullarini ilmiy jihatdan farqlash, ayniqsa ochiq ishonitirish va yashirin manipulyatsiya chegaralarini aniqlash dolzarb vazifaga aylandi. Manipulyativ ta'sir inson erkin irodasini bilvosita cheklab, adresatga muayyan xatti-harakat yoki fikrni o'zining mustaqil tanlovi sifatida singdirishga qaratilgan murakkab psixolingvistik jarayondir. Ushbu fenomenologik murakkablik siyosiy nutqni faqat an'anaviy grammatik yoki stilistik tahlil doirasida emas, balki kompleks fanlararo metodologiya orqali o'rganishni taqozo etadi. Mazkur vazifani samarali hal etishda kognitiv pragmatika hamda tanqidiy diskurs tahlili yondashuvlarining integratsiyasi yetakchi nazariy-amaliy platforma vazifasini bajaradi. Lisoniy belgilar bilan bir qatorda, zamonaviy siyosatda vizual, akustik va kinetik vositalarning

ortib borayotgan roli tadqiqotga multimodal semiotika tamoyillarini ham tatbiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Siyosiy muloqotda manipulyatsiya tushunchasining ontologik mohiyati hokimiyat resurslariga egalik qilish va ijtimoiy konsensusga erishish intilishi bilan uzviy bog'liqdir. Til falsafasida Yurgen Xabermas ta'kidlaganidek, sof kommunikativ harakat haqiqat va samimiylik mezonlariga tayanadi, manipulyativ harakat esa yashirin strategik maqsadlarga bo'ysundiriladi. Persuaziya, ya'ni ochiq va mantiqiy ishontirish jarayonida so'zlovchi o'z pozitsiyasini ochiq argumentlar va faktlar asosida himoya qiladi hamda tinglovchining erkin mantiqiy xulosasiga hurmat saqlaydi. Manipulyatsiyada esa so'zlovchi o'zining asl niyatini ataylab yashiradi, axborot asimmetriyasini yuzaga keltirada va retsipyentning tanqidiy tafakkurini chetlab o'tishga intiladi. Manipulyativ muloqot retsipyent ongidagi kognitiv zaifliklar, stereotiplar va his-tuyg'ularni maqsadli ekspluatatsiya qilish evaziga amalga oshiriladi. Natijada qabul qiluvchi o'z manfaatlariga zid bo'lgan g'oya yoki qarorni o'zining shaxsiy ishonchi sifatida qabul qiladi. Mazkur jarayon sotsiopragmatik nuqtai nazardan kommunikativ erkinlikning buzilishi va nutqiy xuruj sifatida talqin qilinadi. Manipulyatsiyaning xavfli jihati shundaki, u jamiyatda axborotni adekvat baholash imkoniyatini zaiflashtiradi va mafkuraviy illuziyalarni vujudga keltirada. Siyosiy maydonda bu hodisa saylovchilar ovozini yo'naltirish, ijtimoiy norozilikni jilovlash yoki agressiv qarorlarni legitimlashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shu bois manipulyativ xatti-harakatlarning lisoniy va diskursiv markerlarini aniqlash nafaqat lingvistik, balki sotsial xavfsizlik masalasidir[1].

Siyosiy manipulyatsiyani chuqur dekonstruksiya qilishda Norman Feyrklif, Ten van Deyk va Rut Vodak tomonidan asos solingan Tanqidiy diskurs tahlili (CDA) markaziy metodologik poydevor hisoblanadi. Tanqidiy diskurs tahlilining bosh falsafiy asosi shundaki, til hech qachon betaraf yoki neytral hodisa bo'lmay, balki ijtimoiy hokimiyatni o'rnatish va takror ishlab chiqarish qurolidir. Mishel Fuko konsepsiyasiga binoan, har qanday diskurs muayyan "haqiqat rejimlari"ni yaratadi va jamiyatda nima qonuniy yoki nomaqbul ekanini belgilab beradi. Norman Feyrklifning uch o'lchovli modeli doirasida har qanday siyosiy nutq bir vaqtning o'zida matn, diskursiv amaliyot va kengroq ijtimoiy amaliyot sifatida o'rganiladi. Matn sathida leksik tanlov, grammatik qurilmalar va metaforalar tahlil qilinsa, diskursiv amaliyot sathida matnning yaratilishi, tarqalishi va idrok etilishi tadqiq etiladi. Ijtimoiy amaliyot sathida esa ushbu diskursning jamiyatdagi gegemonlik munosabatlari va sinfiy yoki siyosiy ustunlikni qanday mustahkamlayotgani ochib beriladi. Pyer Burdye ilgari surgan "lisoniy kapital" va "ramziy zo'ravonlik" tushunchalari ham CDA metodologiyasini mustahkam nazariy vosita bilan boyitadi. Ramziy zo'ravonlik siyosiy elitaning o'z qarashlarini jamiyatga tabiiy, universal va muhokama qilinmaydigan haqiqat sifatida qabul qildirishida namoyon bo'ladi. Tanqidiy diskurs tahlili aynan ana shu tabiiylashtirilgan va niqoblangan hokimiyat munosabatlarini fosh etishga qaratilgan tanqidiy qarashni shakllantiradi. Shu tariqa, CDA siyosiy manipulyatsiyani alohida nutqiy hodisa emas, balki tizimli ijtimoiy nazorat mexanizmi sifatida interpretatsiya qiladi.

Kognitiv pragmatika yondashuvi manipulyatsiyaning inson aqliy tizimida qay tarzda ishlashini tushuntirib, CDA metodologiyasini kognitiv mexanizmlar bilan to'ldiradi. Dan Sperber va Deydre Uilsonning "Relevantlik nazariyasi"ga ko'ra, inson ongi doimo minimal aqliy kuch sarflab, maksimal axborot samarasiga erishishga intiladi. Manipulyativ siyosatchilar retsiyentning aynan shu kognitiv tejamkorlik xususiyatidan foydalanib, ularga tayyor, yuzaki va tahlil talab qilmaydigan ma'no bloklarini uzatadilar. Daniel Kaneman tasvirlagan tezkor, intuitsiyaga asoslangan "1-tizim" va mantiqiy, chuqur tahlilga asoslangan "2-tizim" tafakkur modellari ushbu jarayonni mukammal ochib beradi[2]. Manipulyatsiya retsiyentning mantiqiy 2-tizimini chetlab o'tib, uning emotsiyalari, qo'rquvlari va instinktlariga asoslangan 1-tizimini faollashtirishga qaratiladi. Dan Sperber ilgari surgan "epistemik hushyorlik" (epistemic vigilance) konsepsiyasi esa insonning yolg'on va chalg'ituvchi axborotdan himoyalash qobiliyatini ifodalaydi. Siyosiy manipulyator o'zining lisoniy repertuari orqali tinglovchining ushbu epistemik filtrlarini zararsizlantirishga, ya'ni shubha va tanqidiy savollarning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslikka harakat qiladi. Bu maqsadda diskursda kognitiv freymlar va yashirin konseptual ulanishlar tizimli ravishda ishga solinadi. Kognitiv-pragmatik yondashuv manipulyatsiyani so'zlovchining intensionalligi bilan tinglovchining kognitiv xaritasidagi o'zgarishlar o'rtasidagi o'zaro aloqa sifatida modellashtirishga imkon beradi. Natijada lisoniy vositalarning ong sathidagi qaysi neyrokognitiv tugmalarni bosayotgani aniq metodik parametrlar orqali ochiladi.

Siyosiy kommunikatsiyada lisoniy manipulyatsiyaning eng kuchli quroli – Jorj Lakoff va Mark Jonson tomonidan asoslangan konseptual metaforalar tizimidir. Konseptual metafora shunchaki adabiy bezak emas, balki bir tushuncha sohasini (source domain) ikkinchi mavhum soha (target domain) orqali idrok etishning kognitiv mexanizmidir. Siyosiy diskursda "siyosat – urush", "davlat – oila", "iqtisodiyot – bemor organizm" kabi metaforik modellar eng faol qo'llanuvchi qoliplar sirasiga kiradi. Siyosiy qarorlarni harbiy terminologiya orqali ifodalash jamiyatda safarbarlik ruhini uyg'otadi va muhosasiz kurash kayfiyatini sun'iy ravishda shakllantiradi. Jamiyat a'zolarini "bemor", iqtisodiy qiyinchiliklarni esa "og'ir jarrohlik amaliyoti" deb tasvirlash orqali noxush islohotlarning oqibatlari muqarrar va zaruriy chora sifatida talqin qilinadi. Konseptual ramkalash (framing) nazariyasi esa Robert Entman ta'riflaganidek, voqelikning ayrim qirralarini tanlab olib, ularni bo'rttirib ko'rsatish va qolgan jihatlarini fonga surishdir. Muvaffaqiyatli o'rnatilgan ramka jamoatchilikka voqea sabablarini kimga yuklash, unga qanday axloqiy baho berish va qanday chora ko'rish kerakligini bilvosita uqtiradi. Masalan, soliq yukining oshirilishi "iqtisodiy barqarorlikka qo'shilgan hissa" yoki "aholi turmushini yaxshilash dasturi" deb ramkalanganda, uning salbiy jihatlarini jamoatchilik e'tiboridan chetda qoladi. Shunday qilib, metaforalar va freymlar siyosiy elita uchun jamoatchilik tafakkurining perimetrini belgilab beruvchi konseptual qafas vazifasini bajaradi[3].

Leksik-semantik sathda siyosiy manipulyatsiya so'zlarning aksiologik (baholovchi) va konnotativ salohiyatini yo'naltirish orqali voqelanadi. Leksik tanlov siyosatchining dunyoqarashini va uning tinglovchiga singdirmoqchi bo'lgan mafkuraviy matritsasini

to'g'ridan-to'g'ri namoyon etadi. Bir xil shaxs yoki harakatni ifodalashda "ozodlik kurashchisi" yoki "terrorchi", "islohot" yoki "keskin qisqartirish" so'zlarining ishlatilishi hodisaga mutlaqo qarama-qarshi siyosiy baho beradi. Ushbu bosqichda evfemizatsiya hodisasi noxush, keskin va xunuk voqeliklarni yumshatish hamda jamoatchilik g'azabini so'ndirishning qudratli vositasiga aylanadi. Harbiy bosqinlarni "tinchlikparvar operatsiya", ommaviy ishdan bo'shatishlarni "tarkibiy optimallashtirish" deb atash voqelikning fojiaiy mohiyatini pardalaydi. Disfemizmlar esa aksincha, siyosiy raqiblar va muqobil fikr egalarini qoralash, ularni obro'sizlantirish va jamiyatda nafrat uyg'otish uchun ataylab ishlatiladi. Semantik noaniqlik va keng ma'noli mavhum leksemalar (taraqqiyot, milliy birdamlik, farovonlik, xavfsizlik) har bir fuqaro uchun ijobiy tuyulsa-da, aniq amaliy mazmundan xoli bo'lib, ommaviy tasallini yuzaga keltiradi. Presuppozitsiyalar, ya'ni gap tarkibiga yashiringan va isbot talab qilmaydigan haqiqat sifatida taqdim etiluvchi birliklar tinglovchini munozarasiz tasdiqqa undaydi. Tinglovchi presuppozitsiyani ongsiz ravishda qabul qiladi, chunki uning diqqati gapning grammatik markaziga qaratilgan bo'ladi[4].

Sintaktik sathda siyosiy manipulyatsiya axborot oqimini qayta tartiblash va ijtimoiy mas'uliyatni yashirish mexanizmlari orqali yuzaga chiqadi. Bu borada eng keng tarqalgan sintaktik usul passiv konstruksiyalar (majhul nisbat) va nominalizatsiyadir (harakat nomiga aylantirish). Majhul nisbatdan foydalanish orqali siyosiy voqelikdagi haqiqiy harakat ijrochisi (agent) gap tuzilishidan butunlay chiqarib tashlanadi. "Xatolarga yo'l qo'yildi", "narxlar oshirildi" yoki "qonunbuzarlik sodir etildi" kabi jummalarda aniq javobgar subyekt ko'rsatilmaydi, natijada ayb mavhumlashtiriladi. Nominalizatsiya esa dinamik, insonlar tomonidan boshqariladigan jarayonlarni statik, tabiiy va muqarrar ob'ektlarga aylantiradi. Masalan, "hukumat soliqlarni oshirdi" o'rniga "soliqlarning oshishi kuzatildi" deb aytilganda, hodisa xuddi tabiiy ofatdek o'z-o'zidan ro'y bergandek taassurot uyg'otadi. Ritorik so'roqlar siyosiy ritorikada tinglovchiga tanlov imkoniyatini qoldirmasdan, muayyan xulosani mutlaq haqiqat deb bilishga majbur qiluvchi vositadir. Modal fe'llar va epistematik markerlar yordamida esa siyosatchilar o'z bayonotlarining qat'iylik darajasini manipulativ tarzda pasaytiradilar yoki bo'rttiradilar. Masalan, majburiyatni bildiruvchi modal konstruksiyalar (biz shunday qilishimiz shart) jamoaviy mas'uliyatni sun'iy yuklashga xizmat qiladi[5].

Siyosiy kommunikatsiyada jamoatchilik ongini boshqarishning eng universal pragmatik strategiyalaridan biri ideologik qutblanishdir. Ten van Deyk ushbu mexanizmni "mafkuraviy kvadrat" modeli orqali mukammal tizimlashtirgan. Mazkur model to'rtta asosiy qoidaga tayanadi: bizning ijobiy tomonlarimizni bo'rttirish, ularning salbiy tomonlarini bo'rttirish, bizning salbiy tomonlarimizni yashirish va ularning ijobiy tomonlarini yashirish. Mazkur dixotomiya nutqda olmoshlar seleksiyasi orqali jiddiy mustahkamlanadi. Inklyuziv "biz", "bizning" kabi birinchi shaxs ko'plik olmoshlari xalq va siyosiy elita o'rtasida xayoliy birlik, birdamlik va umumiy qismat hissini uyg'otadi. Eksklyuziv "ular" olmoshi esa dushmanlik, xavf-xatar va begonalashtirish his-tuyg'ulari bilan yuklanib, jamiyatda ichki yoki tashqi dushman obrazini shakllantiradi. Ushbu qutblanish mantiqiy xatolar (fallatsiyalar), xususan, "soxta dilemma" (yo biz bilan birgasiz, yoki terrorchilar tarafdorisiz) orqali sun'iy tanlov

chegarasini yaratadi. Ad hominem xurujlari orqali esa raqibning taklif etgan g'oyalari emas, balki uning shaxsiy fazilatlarini nishonga olinadi[6]. Oqibatda murosasiz mafkuraviy bo'linish yuzaga kelib, jamoatchilikning tanqidiy tahlil qilish imkoniyati mutlaqo yo'qqa chiqariladi.

XXI asr siyosiy kommunikatsiyasi faqat so'zlar bilan cheklanmay, balki keng ko'lamli multimodal semiotik tizimga aylandi. Multimodal diskurs tahlili Gyunter Kress va Teo van Leven tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda verbal va noverbal belgilar yaxlit ta'sir majmuini hosil qiladi. Zamonaviy siyosatchining nutqi faqat leksika va sintaksisdan iborat bo'lmay, unga kinezika (jestlar, mimika, gavda harakati), proksemika (fazoviy joylashuv) va paralingvistika (intonatsiya, temp, tembr) uzviy hamrohlik qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, inson verbal axborotga qaraganda noverbal signallarga ko'proq ishonishga moyildir[7]. Qat'iy ko'rsatkich barmog'i, ochiq kaftlar, ishonchli nigoh yoki bosh chayqash kabi jestlar lisoniy ma'noni kuchaytiradi yoki unga teskari emotsional ohang bag'ishlaydi. Siyosatchi ochiq kaftini ko'rsatib samimiylik illyuziyasini yaratsa, qat'iy va baland ovoz registri bilan o'zining qudratli yetakchilik maqomini mustahkamlaydi. Raqamli ommaviy axborot vositalarida esa vizual manipulyatsiya yanada yuqori bosqichga ko'tariladi. Maxsus kamera burchagi (quyi rakurs yetakchining ulug'vorligini ko'rsatadi), ranglar kontrasti, fon musiqasi va video montaj vositasida retsiyentning hissiyotlari to'g'ridan-to'g'ri dasturlashtiriladi. Ijtimoiy tarmoqlardagi siyosiy memlar va infografikalar esa murakkab ijtimoiy muammolarni o'ta soddalashtirilgan, bir yoqlama va emotsional qoliplarga solib tarqatadi. Shu bois lisoniy tahlilni vizual va noverbal semiotika bilan birlashtirmasdan turib, zamonaviy manipulyatsiyaning to'liq manzaralashtirish imkonsizdir[8].

Xulosa qilib aytganda, siyosiy kommunikatsiyada lisoniy va nolisoniy manipulyatsiyani tadqiq etish murakkab, ko'p sathli va fanlararo ilmiy yondashuvni talab etadi. Kognitiv pragmatika inson tafakkuridagi freymlar, metaforik xaritalar va epistemik filtrlarni aniqlash orqali manipulyatsiyaning ruhiy-aqliy ildizlarini ko'rsatib beradi. Tanqidiy diskurs tahlili esa ushbu lisoniy mexanizmlarning ortida yashiringan hokimiyat asimmetriyasi, mafkuraviy gegemonlik va ramziy zo'ravonlik tizimlarini fosh etadi. Lisoniy va nolisoniy vositalar sinergiyasi siyosiy aktyorlarga jamoatchilik e'tiborini chalg'itish, javobgarlikdan qochish va ommaviy xatti-harakatlarni o'z manfaatlarini yo'lida shakllantirish imkonini beradi. Bunday murakkab diskursiv arxitekturani lingvistik dekonstruksiya qilish nafaqat nazariy tilshunoslikning muhim vazifasi, balki fuqarolik jamiyatida tanqidiy media savodxonlikni yuksaltirishning garovidir. Erkin, xolis va demokratik muloqot muhitini asrash uchun jamoatchilik siyosiy ritorikaning yashirin manipulyativ tuzoqlarini taniy olish ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Kelgusida mazkur tadqiqot metodologiyasini katta ma'lumotlar (Big Data) va sun'iy intellekt vositasida avtomatlashtirilgan siyosiy diskurs tahliliga integratsiyalash tilshunoslik fanining istiqbolli yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sotsiolingvistika Usmonova Sh., Bekmuhamedova N., Iskandarova G.. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 216 b.
2. Til tilsimi tadqiqi Mahmudov N.. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017. – 248 b.
3. Pragmalingvistika Safarov Sh.. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 286 b.
4. Kognitiv tilshunoslik Safarov Sh.. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
5. O‘zbek tilida pragmatik tahlil asoslari Hakimov M.. - Toshkent: Fan, 2001. – 132 b.
6. Matnning antropotsentrik tadqiqi Xudoyberganova D.. - Toshkent: Fan, 2013. – 136 b.
7. O‘zbek tilida evfemizmlar Ismatullayev N.. - Toshkent: Fan, 1964. – 128 b.
8. O‘zbek tili leksikasining semantik taraqqiyoti Omonov P.. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2017. – 180 b.